

УДК 791.43.01(477)

Мищенко М. М.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КІНЕМАТОГРАФ УКРАЇНИ: МІЖ ІСТОРИЧНОЮ РЕКОНСТРУКЦІЄЮ ТА ФІЛОСОФСЬКИМ ОСМИСЛЕННЯМ

В статті пропонується огляд документального жанру в українській кінематографії періоду незалежності. Акцентується увага не лише на тематичному розмаїтті стрічок, а й на філософській, герменевтичній, психоаналітичній можливості й потребі їх ґрунтовного вивчення. Так, зокрема, хроніко-документальним та науково-популярним кінофільмам України двох десятиліть незалежності властивий акцент на історичному освітленні держави та українського народу, соціальним проблемам, осмисленню правового поля буття українців. По сьогоднішня найбільш гострим залишається питання національної самоідентифікації та репрезентації в ній свого Я. Свою унікальність кожна нація виявляє на всіх рівнях: побутовому, політичному, культурному, мистецькому. А також – кінематографічному, дослідженню чого і присвячена дана робота.

Ключові слова: документальний фільм, національна ідентичність, герменевтика, інтерпретація, Я та Інший, кінопрокат, реконструкція.

В статье предлагается обзор документального жанра в украинской кинематографии периода независимости. Акцентируется внимание не только на тематическом разнообразии кинолент, а и на философской, герменевтической, психоаналитической возможности и потребности их основательного изучения. Так, в частности, хронико-документальным и научно-популярным кинофильмам Украины двух десятилетий независимости присущ акцент на историческом освещении государства и украинского народа, социальным проблемам, осмыслению правового поля бытия украинцев. По сегодняшние дни наиболее острым остается вопрос национальной самоидентификации и репрезентации в ней своего Я. Свою уникальность каждая нация проявляет на всех уровнях: бытовом, политическом, культурном, художественном. А также – кинематографическом, исследованию чего и посвящена данная работа.

Ключевые слова: документальный фильм, национальная идентичность, герменевтика, интерпретация, Я и Другой, кинопрокат, реконструкция.

This article offers a survey of the documentary as a genre in Ukrainian cinematography during the independence period. The author focuses on both thematic diversity of films, and philosophical, hermeneutic, psychoanalytic possibilities and demand of their thorough study. In particular, chronicle-documentary and popular science films of Ukraine during two decades of its independence emphasize on historical illumination of the state and the Ukrainian people, social problems, and understanding the legal framework of Ukrainians. Nowadays the problem of national identity and representation of self within it remains the most crucial issue. Every nation shows its originality at everyday, political, cultural, and artistic levels. This also includes cinematographic level of representation, which is the object of the study.

Key words: documentary, national identity, hermeneutics, interpretation, concept of self and other, film distribution, reconstruction.

Специфіка документального кіно полягає, перш за все, у фактах, які ретельно підібрано, глибоко осмислено й ґрунтовно підтверджено матеріалами, які не завжди є доступними глядачам (ті ж архівні данні). «Розповсюдження кінематографа, зростання його впливу на всі рівні свідомості глядача віддалено можна порівняти хіба що з відкриттям дії атомної енергії – два процеси, що виникли й розвивалися протягом ХХ ст. майже синхронно. Вчені-атомники шукали для людства принципово нової дешевої енергії, кінематографісти – засобів впливу на глядача...» [6]. Майстерність документального жанру – в здатності зацікавлювати, спонукати до роздумів над питаннями чи історичного характеру, чи соціально значущих проблем сучасності. Зважаючи на потребу України у власному українському кінематографі, аналізуючи режисерські пошуки, покази на міжнародних фестивалях, в 90-х та 2000-х роках виникають ґрунтовні дослідження про витоки, історію та перспективи розвитку українського кінематографу, філософські осмислення тем, що постають в кінострічках. Серед таких досліджень можемо виділити праці І. Зубавіної, Л. Брюховецької, С. Марченка, О. Рутковського, В. Скуратівського, С. Тримбача та ін. Поява нових кінофільмів та проектів стимулює постійну увагу до них

кіномитців, актуалізує вивчення кіно, а особистісні та соціально значущі теми – застосування до них різних методологій досліджень.

Особливої уваги заслуговує *документалістика*. Не зважаючи на першу асоціацію з власне «документом», хроніко-документальне, а тим більше науково-популярне кіно завжди є авторським. *Авторськість* – в побудові відеоряду, засобів реконструкції давно минулих подій, поєднанні інформативності та образності. «<...> часом несподіваність у трактовці матеріалу нівелювала межу між ігровим та документальним кінематографом, адже не завжди було ясно, що на екрані: хронікально знята подія або постановочний кадр <...> Адже тільки-но вмикається кінокамера, починає утворюватися “інша реальність”, повновладним господарем якої є автор. Його втручання у фактаж дійсності проявляється насамперед у відборі та компонованні матеріалу, способах його подання (плановість, точки й ракурси зйомки, монтажний ритм тощо)» [2, с. 24]. Документальний фільм дозволяє відчувати не лише «присутність» автора, а й відстежити колективно значущі процеси, що потребують уваги.

Підйом українського документального кіно відбувся ще в період «перебудови». Процеси національно-культурного відродження, що відбулися в усіх соціогуманітарних науках, не минули й кіномистецтво. Звільнення мистецтва від тиску ідеологічної цензури радянських часів сприяло зрушенню процесів національної самоідентифікації. Сьогодні мистецтво кінематографії – це *потреба в презентації себе в духовній культурі сучасного світу*: пошук місця українського в кінематографії світу, визначення тих рис, за якими наше кіно пізнається, аналіз сприйняття українцями стрічок свого виробництва та того, як сприймають українське кіно за кордоном. Навіть є іноземні кінострічки про Україну – як нас бачать інші країни (ми очима інших). Прикладом може слугувати фільм Єжи Гофмана «Україна. Становлення нації» (2008), в якому західному суспільству запропоновано розгорнутий образ минулого й сучасного України.

Кіно виступає не лише як інструмент соціалізації, а й осмислення власної національної самобутності та унікальності, що можна позначити як пошук свого «національного обличчя». У прокаті, на кінофестивалях – кінопродукція є частиною презентації *національної ідентичності*. Національна ідентичність – об'єднує персональну й соціальну складові, шлях самопізнання – в *співвідношенні себе з Іншим*, наявність якого допомагає людині чи нації усвідомлювати себе, співвідносити з оточуючим світом (психоаналітичне співвідношення Я / суб'єкт – Інший). Власний спосіб самореалізації, притаманний кожній нації, свою ідентичність виявляє на всіх рівнях – від побутового до політичного. А також – кінематографічному.

В перші роки незалежності український кінематограф занурюється в *історію*. Причини цього зрозумілі – прагнення усвідомлення історичної справедливості, новий погляд на події української історії («пострадянська рефлексія» [2, с. 56]). Гуманітарний напрямок та історія як наука в радянські часи були майже вилучені, саме цим пояснюється така жага до історичних питань. Змінилося ставлення до історії, що проявилось в масі досліджень, відкритті архівів стосовно голодомору, голокосту, Другої світової, визвольної боротьби УПА, репресій. «Виробництво науково-пізнавальних картин про історію, як правило, здійснюється паралельно з осмисленням цієї історії» [5, с. 204]. За роки незалежності в історії українського кіно виникло явище – новий спосіб дослідження історії засобами науково-популярного кіно. Історична тематика зосереджена на періодах *Гетьманщини* (робота Р. Плахова-Модестова «Ще як ми були козаками»); *радянської влади, Другої світової* («Війна. Український рахунок» С. Буковського, 2002; фільм О. Роднянського «Прощавай, СРСР», дві частини 1992 та 1994 рр.); *викритті злочинів радянського режиму* («Пейзаж після мору» Ю. Терещенко, 2005); *голокост* («Бабин яр: правда про трагедію», 1990, реж. В. Георгієнка та О. Шлаєна); *екранне осмислення трагедії Чорнобилю* («Чорнобиль. Тризна», реж. Р. Сергієнко, 1994); *документальні біографії діячів культури та політики* (кінотрилогія А. Мікульського «Я камінь з Божої праці» про О. Ольжича; проект каналу «Інтер» «Великі українці» – 2008 р., випущено 90 біографічних сюжетів та 10 документальних фільмів).

Визнаними майстрами документального жанру в Україні є Степан Коваль, Віктор Шкурін, Юрій Терещенко, Сергій Буковський. Документальне кіно пов'язане, перш за все, з *Київнаукфільмом*. Володимир Штомолоха, ставши керівником в 1993 р., реорганізує Київнаукфільм в *Національну кінематіку України* і починає свій масштабний проект для

популяризації історії – 108 короткометражних фільмів «Невідома Україна» – просвітницьке висвітлення історії від прадавніх часів до здобуття країною незалежності. Працюючи над серіалом, десятки кіногруп їздили по Україні, знімали місця історичних подій, археологічні розкопки, фортеці, пам'ятки, піднімалися у небо над давніми поселеннями. Мемуари, фото, видані діаспорою книги, думки вчених зарубіжних країн – розсипана мозаїка фактів та свідчень складалася у фільми, все бралось до уваги і неупереджено висвітлювалося на екрані, але тепер уже очима історика незалежної держави. Вперше було здійснено унікальну роботу, знято серіал, що став своєрідною кіномонографією історії України, спричинив на багатьох студіях його ментальне продовження – появу нових історико-пізнавальних фільмів та циклів. Телеканал Інтер до 15 річниці незалежності України завершив виробництво серії 5-хвилинних стрічок «Країна. Історія українських земель», 2006 (всього 183 серії загальною тривалістю 16 годин); 2009 року режисер В. Бабич створює «Історію України. Анімований навчально-освітній цикл» – 100 історичних тем озвучує за кадром голос Богдана Ступки. 20-річчю незалежності України присвячений документальний проект Сергія Буковського «Україна: Точка відліку», що оповідає про те, як народжувалася незалежна Україна, а головним персонажем виступає Л. Кравчук. Це якісне документальне кіно, що містить і архівні відомості, і спогади, і показує звичайне життя людей, що разом передає атмосферу того часу. Телеканал «Україна» восени 2014 р. розпочав документальний цикл «15 республік» про долю країн після розпаду СРСР. «<...> доки на такі фільми (історико-пізнавальні – М. М.) є попит і пропозиція, доти суспільство намагатиметься віднайти свій шлях до самоідентичності, почути і збагнути “власний голос” – голос своєї історії» [5, с. 206].

Фільми Укркінохроніки доповнюються працями приватних кіностудій: студією «Контакт» (перша приватна кіностудія документальних фільмів), студією «РІА “Янко”», студією «Телекон».

Успіх документального та науково-популярного фільму залежить як від професійної майстерності режисерів, так і від соціально очікуваних тем, проблем, що є актуальними. Провокаційним кіно про сучасну Україну є проект «Україно, Goodbye!» Володимира Тихого, що розповідає про причини, які змушують людей мігрувати за кордон. Цей проект – компіляція з 30 короткометражок про життя українців, пошук глибинних причин масової міграції за кордон. Це вже другий проект автора, після роботи «Мудакі Арабески».

Унікальний телевізійний дослідницький проект «Код нації» (власного виробництва телеканалу «Україна») – це масштабне дослідження цінностей, ментальності українців. Глобальні питання, що ставить проект, торкаються того, що ж таке нація, українська нація зокрема, і хто такі українці, в чому наша особливість та унікальність. Сьогодні вітчизняні телеканали надають активну підтримку документальним проектам, налагоджують їх показ та навіть власне виробництво – створюють власні документальні проекти, висвітлюють найбільш актуальні теми, створюють цілі кіноцикли.

Головною проблемою документального жанру є просування стрічок до кінотеатрів. І яскравим прикладом вдалої реалізації прокату кінодокументалістики є єдиний в Україні міжнародний фестиваль документального кіно про права людини «Dokudays.ua», що проходить щороку в березні в Києві. Уперше фестиваль (тоді під назвою «Дні кіно про права людини») відбувся 2003 р. Документальні стрічки присвячені правам людини в цілому, проблемам біженців та мігрантів, правам дітей та жінок, праву вільно висловлювати свої думки тощо. Фестиваль поділено на розділи: Doku / Право, Doku / Життя, Doku / Коротко, Doku / Україна, Doku / Идеорупція, Doku / Проти, Doku / Арт, Doku / Хіти. У рамках фестивалю проводяться круглі столи. Після показів в Будинку кіно в Києві, фестиваль вирушає в подорож областями України. Так виник мандрівний фестиваль «Dokudays.ua» (в Харкові його покази відбуваються в кінотеатрі «Боммер»). В 2014 році в рамках показу-відкриття на фестивалі було подано стрічку «Євромайдан. Чорновий монтаж». Це відео, що позначене як «хроніка українського протесту» – найкращі кадри різних режисерів, що знімали події кінця 2013 – початку 2014 рр. в Україні і спостерігали за змінами в країні.

Окрім власне хроніко-документальних, отримують визнання науково-популярні фільми, завданням яких є подання наукових відомостей, фактів, результатів досліджень спрощеною, популярною мовою для всього населення, а не лише окремої сфери науковців. Деякі з них з задоволенням купуються для показу в інших країнах (ті ж пострадянські республіки, для яких є

схожими історичні умови буття та соціальні проблеми). Дуже популярними є телевізійні проекти на стику документального та розважального жанру – «Моя правда», «Неймовірні історії кохання», «Зіркове життя»; популярними є стрічки про приватне життя відомих людей.

Сучасне неігрове кіно цілком спроможне здобувати високі нагороди та показники на відомих світових кінофестивалях. «Хорошо, если после просмотра фильма у зрителя меняется взгляд на мир, образ его мыслей <...> это показатель качества фильма. Но вопрос не совсем правильный. Вопрос должен стоять иначе: хороший документальный фильм должен изменить зрителя. А как – это уже сложный вопрос. Фильм должен цеплять – если я все еще думаю о нем, спустя неделю, месяц, год – то это был сильный фильм» [11].

В сучасному мистецтві, кінематографії, літературі засобами досліджень психоаналізу, герменевтики, феноменології постають особистість та соціум ХХІ століття. Документалістика хоч і пов'язана, перш за все, з історичними джерелами, та важливе місце в ній займає філософська інтерпретація дійсності. Про це свідчить поява нового жанру – *документальної драми*, де поруч з реконструкцією подій подаються спроби осягнення сенсу буття та інтерпретації тієї чи іншої події. Сьогодні пріоритети українського документального кіно – в реалізації інформативної, аксіологічної, соціологізуючої функції. Йдеться, насамперед, про формування інформаційних потоків, скерованих на формування національної ідентичності, невіршених соціальних проблем, духовних аспектів буття українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зінченко Л. Сергій Буковський на новий кінематографічний погляд на історію / Л. Зінченко // Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання : [зб. ст.] / [упоряд. Л. Брюховецька]. – К. : Задруга, 2010. – С. 165-175.
2. Зубавіна І. Б. Кінематограф незалежної України: тенденції, фільми, постаті / І. Б. Зубавіна. – К. : ППСМ АМУ; ФЕНІКС, 2007. – 296 с.
3. Кондратьєва М. Документальна стилістика початку ХХІ / М. Кондратьєва // Сучасне мистецтво : [наук. зб.]. – К. : ППСМ АМУ, 2004. – Вип. І. – С. 247-254.
4. Марченко С. Історія як зображення: матеріал та образ. Аспекти кінотворення історії України : [електронний ресурс] / Сергій Марченко. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2008-12-13/42639>.
5. Марченко С. Історико-пізнавальне кіно як феномен незалежної України. На матеріалі серіалу «Невідома Україна» та інших науково-пізнавальних кіноінтерпретацій історії / С. Марченко // Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання : [зб. ст.] / [упоряд. Л. Брюховецька]. – К. : Задруга, 2010. – С. 191–208.
6. Марченко С. Historia Sacra Чи Historia Profana? Аспекти відображення історичного матеріалу в пізнавальному кіно : [електронний ресурс] / Сергій Марченко. – Режим доступу : <http://ktm.ukma.kiev.ua/2002/4/historia.htm>.
7. Міжнародний фестиваль документального кіно про права людини Docudays UA : [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.docudays.org.ua>.
8. Очередь за грантом. Как работает украинский кинопроцесс : [електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://reporter.vesti.ua/23349-ochered-za-grantom>.
9. Портал незалежного кіно : [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://indiemovie.com.ua>.
10. Семихат Е. И. Советское кинематографическое наследие: в поисках «украинского» / Е. И. Семихат // Многообразии культур: неокласика и контркультура : [сб. материалов междунар. Семинара, Харьков, 22-23 апреля 2009 г.]. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2010. – С. 170-175.
11. «Снимайте только то, что вам созвучно»: интервью с членами жюри Мастерской Документального Кино : [електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.idw.in.ua/idw/en/home/30-1th-story-doctor/96-q-q->.
12. Філатов А. Катерина Копилова : кінематограф – це найпростіший шлях до душі людини / Антон Філатов // Українська культура. – 2013. – № 6. – С. 53-55.